

Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulinin dərdomənd aşiqləri

Yaşar Qasımbəyli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: yashargasimov@yahoo.com

Annotasiya. Məqalədə türkdilli poeziyanın iki böyük nümayəndəsi – Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulinin özünəməxsus poetik inikas tərzindən bəhs edilir. Özünəqədərki Şərq şeiriyyətinin ən böyük uğurlarını yaradıcı surətdə mənimsəyən və inkişaf etdirən Əlişir Nəvai özündən sonrakı türkdilli və farsdilli poeziyaya həyatbəxş təsir göstərmişdir. Türk xalqlarının ədəbiyyatında ustad Əlişir Nəvai ənənələrini yaradıcı surətdə davam və inkişaf etdirən qüdrətli sənətkarlardan biri böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulidir. Bu iki dahi sənətkarın yaradıcılıq əlaqələri tək-cə bir və ya bir neçə poetik nümunənin həmahəngliyi ilə səciyyələnir. Nəvai və Füzuli poetik dünyalarının bənzərliyinin mahiyyətində ictimai gerçəkliyə münasibətindəki və bədii inikas tərzindəki uyğunluq yatır. Ən mühümü isə bundan ibarətdir ki, öz möhtəşəm yaradıcılıqlarında sevgi lirikası ilə ictimai məzmunlu ifadə tərzini birləşdirən, eşqanə qəzəllərinə insan dərdomələrini və həyat faciələrini sığdırmağı bacaran bu sənətkarların poetik yolu sonrakı az qala 500 illik milli söz sənətimizin əsas təmayülünə çevrildi.

Açar sözlər: Şərq lirikası, lirik üslublar, Əlişir Nəvainin poetik yolu, Məhəmməd Füzulinin lirik üslubu, Füzuliyana bədii inikas tərz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.01.2024; qəbul edilib – 24.01.2024

The Unhappy Lovers of Alisher Navoi and Mahammad Fuzuli

Yashar Gasimbeyli

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: yashargasimov@yahoo.com

Abstract. The article examines the unique style of poetic reflection of two great representatives of Turkic poetry, Alisher Navoi and Mahammad Fuzuli. Alisher Navoi, who creatively absorbed and developed the greatest achievements of Eastern poetry before him, had a life-giving influence on the Turkic and Persian poetry of those who followed him. One of the brightest representatives of art, who creatively continued and developed the traditions of master Alisher Navoi in the literature of the Turkic peoples, is the great Azerbaijani poet Mahammad Fuzuli. The creative relationship of these two brilliant artists is characterized not only by the harmony of one or several poetic images. The essence of the similarity of the poetic worlds of Navoi and Fuzuli lies in the correspondence of their attitude to social reality and the style of artistic reflection. The most important thing is that the poetic path of these artists, who combined love lyrics with a socially significant style of expression in their

magnificent works and managed to include human sorrows and life tragedies in their love ghazals, became the main direction of our national verbal art for the next almost 500 years.

Keywords: Eastern lyrics, lyrical styles, the poetic path of Alisher Navoi, the lyrical style of Mahammad Fuzuli, the style of artistic reflection of Fuzuli

Article history: received – 10.01.2024; accepted – 24.01.2024

Giriş / Introduction

XV əsrin dahi mütəffəkir şairi Əlişir Nəvainin mükəmməl və möhtəşəm bədii yaradıcılığı bütün türk ellərinin ədəbiyyatına həyatbəxş təsir göstərmişdir. Dahi sənətkarın söz sənətinə, xüsusən, lirik poeziyaya gətirdiyi yeniliklərin əksər istedadlı qələm sahiblərinin əsərlərində əks-səda verdiyi məlumdur. Əlişir Nəvainin məhəbbət lirikasının mənəvi-estetik cəhətdən zənginləşməsinə və dərinləşməsinə verdiyi töhfələr misilsizdir. Türk xalqları poeziyasının fikri-fəlsəfi yöndən inkişafı və kamilləşməsi, lirik şeiriyyətdə çoxqatlılıq və çoxmənalılığın bədii təfəkkürdə aparıcı təmayülə çevrilməsi şübhəsiz ki, Əlişir Nəvai dühasının ümumtürk etnopoetikasında yaratdığı möcüzələrdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada tayı-bərabəri olmayan bu şeiriyyət xəzinəsi – “Xəzayin ül-məaniy” (“Mənalər xəzinəsi”) böyük şairin ömrü boyu və az qala yarıməsrlilik ədəbi fəaliyyəti ərzində meydana gəlmiş düşüncələrini özündə əks etdirmişdir.

Əsas hissə / Main part

Əslində dörd mükəmməl divandan – “Ğərayib üs-siğər” [2], “Nəvadir üş-şəbab” [3], “Bədaye ül-Vəsət” [4] və “Fəvayid ül-kibər” [5] adlanan divanlardan ibarət olan “Xəzayin ül-məaniy” bugün də bəşəriyyətin bədii-estetik təkamülünə güclü təsir göstərmiş ədəbi-tarixi abidələr sırasında dəyərləndirilməkdədir. Məsələ burasındadır ki, Əlişir Nəvainin Şərq bədii təfəkkürünə gətirdiyi yeniliklər təkcə bədii-estetik forma və şəkil ilə, lirik janrların strukturu ilə bağlı deyildi. Əlişir Nəvai müraciət etdiyi ədəbi-janrların fikri-fəlsəfi miqyaslarını və qayəvi-estetik məzmununu təzələməyi də bacarmışdı. Dahi sənətkar sevgi lirikasını həyat və cəmiyyət haqqında dərin düşüncələrlə zənginləşdirmiş, ictimai-fəlsəfi görüşlərini də eşqanə qəzəllərində əks etdirməyə çalışmışdır. Şairin yaradıcılığındakı bu estetik keyfiyyət, demək olar ki, onun hətta erkən qələm təcrübələrində, ədəbi-bədii fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində də özünü büruzə verməyə başlamışdır. Əlişir Nəvainin bədii yaradıcılığının əvvəllərinə aid olan və onun “Ğərayib üs-siğər” divanında yer almış ən məşhur qəzəllərdən birində biz şairanə dərdin özünəməxsus ifadəsini görürük:

*Qara gözümlə kəlu mərdumluğ emdi fən qılğıl,
Gözümlə qarasında mərdüm kimi Vətən qılğıl.*

*Yüzün gülünə köngül rəvzəsin yasa gülşən,
Qədin nihalına can gülşənin çəmən qılğıl.*

*Təkvərinə bağır qanından xına bağla,
İtinə qəmzədə can rıftəsin rəsən qılğıl.*

*Fəraq dağında tapılsa, toprağım, ey çərx,
Xəmir etib yana ul tağda köhkan qılğıl.*

*Yüzün vüsalına yetsin desən könülləri
Saçını başdan-ayaq çin ilə şikən qılğıl.*

*Xəzan sıpahına, ey bağban, eməs mane
Bu bağ damında gər iynədən tikan qılğıl.*

*Yüzində təri görüb ölsəm, ey rəfiq, mən
Güləb ilə yuyub gül yarpağından kəfən qılğıl.*

*Nəvai əncüməni şəvq can əra düzsən,
Anın başağlığı, oxun şəm'i əncümən qılğıl. [2, s.298]*

Yuxarıda misal gətirdiyimiz “Qara gözü” qəzəli böyük şair yaradıcılığının birinci mərhələsinin sonlarına aiddir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu şeiri müəllif 20-22 yaşlarında qələmə alıb. Qəzəlin “Xəzayin ül-məaniy” adlanan dörd divandan ibarət böyük divanın tərkibindəki ilk divana – “Gərayib üs-siğər”ə daxil edilməsi də bu fikri qüvvətləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, dahi şairin gənclik çağlarında yazdığı bu şeirdə də Nəvainin əksər eşqanə qəzəllərinə xas olan büllur kədər, munis və emosional bir qəm vardır. Şairanə dərindən mahiyyətini və məğzini müəyyən edən bu gözəl qüسسə yalnız sonsuz yar həsrətinin nəticəsi deyildi. Müəllifin dərdi o qədər və o dərəcədə dözülməzdir ki, ürək qanı sevgilisinin atının dırnaqlarına xına olmasını, hər şeydən əziz can rıftəsinin isə yarın itinin boynunda “rəsən” – boyunbağı (itin boynundakı xalta!) olmasını özünə yeganə və ən böyük təsəlli hesab edir (“Təkavərinə bağır qanından xına bağla, İtinə qəmzədə can rıftəsini rəsən qılğıl”). Sonsuz şairanə təxəyyül və təfəkkürün məhsulu olan bu misilsiz istiarələr lirik qəhrəmanın sevgi ehtirasları ilə birgə həm də onun çarəsiz dərddən dağlanan qəlbinin ruhi-psixoloji vəziyyətini əks etdirir. Həqiqətən, “Adəmi ersən deməgil adəmi Anı kim yox xalq qəmidən qəmi”, – deyən Nəvainin eşqanə və xəlqanə qəmləri Füzuliyanə qüسسə dərəcəsinə yandırıcı və öldürücüdür. Dahi özbək şairinin məhz gənclik çağlarında yazdığı və “Gərayib üs-siğər”dən yer alan başqa bir qəzəlinin isə “Ölüm” rədifli olması da təsadüfi deyildi. Gənc lirik “mən” cavabsız sevgi və vəfasız dünya iztirablarından qurtulmaq üçün səmimi-qəlbədən həyatı və olumu inkar edərək, öz cavan canına ölüm arzulayırdı:

*Həcr ilə görmə rəva canıma bəpəyan ölüm,
Tiyğ erur kim, xoş durur az ağığı asan ölüm*

*Can verib istərmən ölməyi ölüm xobraq ki, can
Canın ölməkdir çu istəydir mənə canan ölüm.*

*...Dərdi hicran sə'bu yetməz şərbəti vəsil, ey təbib,
Guyakim uşbu dərdimə erur dərman ölüm. [2, s.337]*

Əlişir Nəvainin farsdillli və türkdillli sələflərinin yaradıcılığında sıx-sıx rast gəlinməyən bu estetik keyfiyyətin ustad yaradıcılığının əsas təmayülünə çevrilməsini görkəmli Nəvaişünaslar vurğulamışlar [1, s.9]. Bu baxımdan Əlişir Nəvainin ən istedadlı davamçılarından və şagirdlərindən olan Məhəmməd Füzuli öz orijinal yaradıcılığında dahi ustadının məhz bu yöndəki bədii kəşflərini və yeniliklərini yüksək qiymətləndirmiş, onları XVI əsrin və sonrakı dövəmlərin mühüm bədii-estetik inikası tərzinə çevirməyə can atmışdır. Məhəmməd Füzulinin ən gözəl və mükəmməl qəzəllərində biz bu təmayülün hökmran olduğunu, ümumtürk bədii təfəkküründə Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli

poetik inikas və ifadə tərzinin, özünəməxsus üslublarının üzvi surətdə birləşdiyinə, bir-birini tamamladığının şahidi oluruq.

Klassik Şərq sairələrinin, o cümlədən Füzulinin lirikasında həttə cazibədar sevgi yaşantıları, intim duyğularla süslənmiş şeirlərində də həmişə munis bir qəm, könülləri, yandıran məhrəm bir kədər inisini duyursan. Dahi şairin insan və həyata, onları yaradan ilahi varlığa sonsuz sevgilər və pərəstişlə yögrulmuş şeirlərindəki qeyd etdiyimiz özünəməxsus munis qəm və məhrəm kədər Füzuli istedadının və sənətinin də milli etiketi, vətəndaşlıq pasportudur. Çünki ictimai dərindən və intim – ilahi sevginin bu cür və bu dərəcədə ideal harmoniyası nəinki Azərbaycan poeziyasında, həttə bir çox Şərq klassiklərinin yaradıcılığında da az rast gəlinir. Dahi sənətkarın milli-bədii təfəkkürümüzün zirvəsi sayılan qəzəllərində yanar eşq və atəşin dərd təyinatlı beytlərin bir-birini tamamladığını görürük.

*Dost bipərva, fəlak birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəbi, tale zəbun.* [8, s.187]

Məhəmməd Füzulinin ən məşhur ictimai-fəlsəfi məzmunlu beytlərindən birində həm müəllifin, həm də onun sevə-sevə tərənnüm etdiyi aşıqlarının yaşadığı mühitin mükəmməl bədii əksi və obrazı ilə qarşılaşıırıq. Füzuli də, onun sevimli qəhrəmanları da bu amansız mühitin sakinləri, fəvqəladə dərəcədə əzilən və zülm əsarətində inləyən ölkənin vətəndaşlarıdır. Öz zamanının və yaşadığı cəmiyyətin haqsızlıqlarını, insanı alçaldan qadağalarını, misilsiz faciə və iztirablarını həmişə və hər dəfə açıq-aşkar, birbaşa zaman hakimlərinə söyləmək isə bir neçə cəhətdən əlverişli və effektiv deyildi. Birincisi, bütün dövrlərdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də sənətkar və səltənət, şair və hakimiyyət qarşılıqlı Qərb nisbətən Şərqdə daha kəskin və qanlı səciyyəyə malik idi. Mənsur Həllacın, Nəsiminin, Türkünstanda Babarəhim Məşrəbin və başqalarının taleyini yaşamaq təhlükəsi, qorxusu həttə Füzuli kimi sakit və mülayim sənət adamlarının taleyində də təkrarlana bilərdi. İkinci mühüm səbəb isə ümumən söz sənətinin, xüsusilə də lirik poeziyanın xisləti və təbiəti ilə bağlı idi. Lirikanın bədii inikas və ehtiva tərz, ictimai gerçəkliyi təhlil və dəyərləndirmə üsulları ictimai-siyasi ittiham və ifşa üslubunu demək olar ki, həmişə özünə yaxın buraxmayıb və qəbul etməyib. Lirikanın əsas silahı və təsir vasitəsi zərif və cazibədar obrazlılıqdır. Bu özünəməxsus bədii inikas tərz və obrazlılıq isə müxtəlif, rəngbərəng bədii təsvir vasitələri – təşbeh və bənzətmə, mübaligə və zərif istiarələr, mürəkkəb bədii-fəlsəfi rəmzlər və rəmzi metaforik fiqurlardan ibarətdir. Nizami Gəncəvi və Əmir Xosrov Dəhləvi öz dövrünün qəbahət və eybəcərliklərini məşhur “Xəmsə”lərində, Sədi, Hafiz, Nəsimi, Nəvai və Füzuli isə həttə o dövrün şahlarının və şahzadələrinin, üləma və hakimlərinin, sərkərdə və pəhləvanlarının, Vətən gözəllərinin və ən şöhrətli müğənnilərinin dillər əzbəri olan eşqanə qəzəllərində ifadə etməyə üstünlük verirdilər. Bu mürəkkəb və son dərəcə yüksək məsuliyyət, istedad tələb edən bədii üsul bir neçə cəhətdən əlverişli və səmərəli idi. Bir tərəfdən dövrün dahi mütəfəkkir və sənətlərləri öz dərin və kəskin ictimai-fəlsəfi fikirlərini pərdəli şəkildə, mətnaltı ifadə etmək imkanı qazanır, ikinci tərəfdən isə bununla öz əsərlərinin daha geniş auditoriyada və oxucular arasında yayılmasını təmin etmiş olurdular. Məhz elə bu səbəbdən də ulu babalarımız Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulinin məhəbbətlə yögrulmuş eşqanə qəzəllərini oxuyarkən və onlar haqqında düşüncəyə biz orta əsrlərin bu danılmaz və inkaredilməz həqiqətlərini dərk etməli və yadımızda saxlamalıyıq.

Amma bütün bunlara baxmayaraq, biz yenə də əsrlərdən bəri klassik lirikamızın Məcnunları tərəfindən təkrar və təkrar səsləndirilən düşündürücü suallar üzərində baş sındırmalı oluruq: nəyə görə Füzuli eşqinin səmasında həmişə kədər buludları – qəm karvanları köç etməkdədir? Nə üçün onun poeziyasının ənginliklərində əzəmətli eşq sonsuz həsrətlə qol-boyundur? Nə səbəbə Füzulinin şeir günəşi həmişə qəm buludlarının içindən sıyrılıb çıxmaq istəyir?! Füzuli sevgisi hüznə, qüssəylə niyə qandaşdır, əkizdir? Və nəhayət, bu qədər dərd-ələmlər girdabında əsir olan qəlbində Füzuli necə sevgə və sevinə bilir, hicranlar və həsrətlər atəşində yanımış könlündə qərib və yazıq sevgisinə hansı iradə və

qüdrətlə yer tapa bilir? “Füzuli dərd əlindən dağə çıxdı” desə də, həmişə “ruzisi qəm” olsa da, “Pənbəyi daği cünun içrə nihandır bədənim, Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim”, – deyə fəryad etsə də, o nə üçün sevgisini təbliğ və təşviq edirdi, eşqini göylərə qaldırırdı, öz aşığı ilə qürrələnirdi? Füzuli nədən ötrü eşq tərənnümçüsü olduğunu, eşqanə duyğuları daha çox vəsf etdiyini dilə gətirir, tez-tez vurğulayırdı? Hətta heç bir sənətkarın, sələfinin və xələfinin ağına gəlməyən misallara və müqayisələrə müraciət edir – özünü nəinki qoca Şərqin ən məşhur aşiqlərinə, hətta öz qəhrəmanlarına oxşadırdı? Füzuli öz zamanının Baş Aşığı – Dövrənin ən sevimli Aşığı olmağı hədsiz arzulayırdı. Görəsən, Məcnundan da füzun – artıq Aşığa çevrilmək, təkcə böyük sənətkar yox, həm də Aşiq və daha çox Aşiqanə şeirlər müəllifi kimi şöhrətlənmək Füzuliyə nə səbəbə lazım idi? Özü də çox lazım idi!.. Biz bu və buna bənzər suallara cavab vermək üçün dahi şairin şedevrlərini həssaslıqla nəzərdən keçirməliyik:

*Pənbəyi-daği-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm, kəfənim.* [8, s.151]

Bu qəzəldə sevgi, ümumən, məhrəm duyğuların izahı ilə bağlı heç bir “müqəddimə” yoxdur. Şair birbaşa mətləbə keçir. Göründüyü kimi, elə ilk beytdə lirik qəhrəmanın fəci durumu və bugünkü oxucunun təsəvvürlərinə sığmayan qiyafəsi ilə qarşılaşırıq. Bu lirik “mən” Şərq şeirindəki ən acınacaqlı və məzlum aşiqlərdən birinin surətidir. Füzuli öz sələflərindən fərqlənərək mühitin və mənsub olduğu cəmiyyətin ən gizlin və dəhşətli həqiqətlərini nəinki söyləməkdən, hətta onların rəsmi fəqət özünəməxsus olan sehrli sənətkar qələmi ilə cızmaqdan çəkinməmişdir. Müəllifin sevərək və acıyaraq vəsf etdiyi aşiq eşq dərindən dəli olub, onun bütün bədəni cünun-dəliliyi müalicə etmək üçün o dövrdə tətbiq edilən dağlama-dağ basma nəticəsində qanlı yaralar və bu yaraları bağlayan, örtən pambıqla görünməz şəkə düşüb. “Diri olduqca libasım budur, ölsəm, kəfənim”, – deyə etiraf edən lirik qəhrəman sanki iki dünyanın sərhədində dayanmış kimi təəssürat yaradır. Füzulinin aşığı təkcə qeyri-adi və misilsiz əzabkeşliyi və həm də libası ilə deyil, eyni zamanda mənəviyyəti, ruhi aləmi ilə də iki dünyanın sakininə – Vətəndaşına bənzəyir. Zətən, Füzulinin aşiqləri elə həmişə insanlığın ali zirvəsində – ölüm və olum dünyalarının kəsişməsində, birləşib ayrılıqları nöqtələr silsiləsində gəzib dolaşır və dolanırlar. Məhz buna görə də Füzuli qəhrəmanlarını həmişə olmasa da, əksərən, hər iki dünyanın tərəzində ölçüb dəyərləndirmək zərurəti yaranır.

Və heyramiz cəhəti odur ki, müəllif həmişə öz lirik faciələrini təbii və həyatı konfliktlər, inkar olunmaz təzadlar əsasında qurur, sonuncu və yeganə çıxış yolunu sizə göstərir. Lirik “mən”in qərarı, seçimi ilə qeyri-ixtiyari olaraq razılaşmalı olursunuz:

*Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənəm.* [8, s.151]

Tragik aşiq öz əhvalını anladır; canı Cananın ixtiyarındadır. Yaxşı fikir versəniz, nəzərdən keçirdiyimiz beytdə 5 personaj iştirak edir; Can, Canan, Dil, sən və mən. Müəllif öz mənəvi həqiqətinə inandırmaq üçün lirik-dramatik situasiyasını məharətlə şəxələndirib və şəxsləndirib. Təsəvvüf simvolikasında və klassik poetikada Canan eyni mətndə və eyni vaxtın özündə həm yarı, sevgilini, həm də Allahı anlatdığını nəzərə alsaq, beytdə inikas olunan lirik surətlərin sayı 6-ya çatır. Lirik qəhrəmanın bu etirafı – canın Canana məxsus olması onun acınacaqlı qismətini də aydınlaşdırır. Sonrakı beytlərdə də aşiqin bu dünyanın əzab və işgəncələrinə tab gətirmədiyi, o dünyaya tələsdiyi yeni-yeni poetik detal və görümlü obrazlarla əsaslandırılır. Füzuli insan iztirablarının ağılasığmaz görüntülərini kəşf eləməyə davam edir:

*Daş dələr ahim oxu şəhdi-ləbin şövqindən,
Nola zənbur evinə bənzəsə, beytülhəzənim. [8, s.151]*

Şair öz qəhrəmanının qərar tutduğu məkanı – aşiqin yaşadığı məskəni – evi təsvir edir: yarın ləblərinin şəhdini arzulayan aşiqin ahlalarının oxları bu evi dəlmə-deşik edib, evin bütün divarları ah-nalə oxlarından deşik-deşik olub, eynən arıların yaşadığı “evi” – pətəyi xatırladır. Həsərin və ehtirasın, eşqin və dərdin bu dərəcədə mükəmməl sintezini, ideal vəhdətini cahan lirikasında tapmaq müşküldür.

Dördüncü və beşinci beytlərdə də aşiqin fəvqəladə əzablardan doymaması, onun şəxsinin poetik təsvirə zorla sığan çevrilmələri, nəhayət, şəxsiyyətinin itməsi Füzulinin sehrli qələminin gücüylə vəsf edilir. Bütün bu görünən-görünməz əzablara aşiq nə üçün dözüb, necə tab gətirib suallarına və ümumən, misilsiz dərəcədə fəci sınaqlar, insan iradəsindən kənara çıxan hallara, hətta müəllifinin özünün də heyrtləndiyi halətlərə mühüm dəlil-sübut kimi qəzəldə yeganə bir beyt mövcuddur. Dərd və həsrətdən tir-tir titrəyən bu misralardakı ümid işartısı, həyat işığı şairi də, bizi də sevindirir. Füzuli dahiyənə bir məharətlə həmişə tərənnüm etdiyi ən üsyankar dərdləri və qəzəbini də sevgi hisslərinin zərif qanadlarında dünyaya və bizə ərməğan etməyi bacarır. Düz o dünyanın qapısına qədər gedib çatmış aşiqi – bu dünyaya, o cümlədən İraqın cəhənnəm qədər dəhşətli mühitindən bezmiş şairi yaşamağa səsləyən – ahənrəba kimi çəkən güc aşağıdakı sətirlərdə əks edib:

*Bülbülü – qəmzədəyəm, bağü-baharım sənsən,
Dəhənü qəddü rüxün qönçəvü sərvü səmənim. [8, s.151]*

Füzuli yuxarıda oxuduğumuz, müşahidə etdiyimiz orta əsrlərin varlığı və qisməti ilə hamıya etiraz edən, taleyini dəyişmək istəyən, amma buna gücü çatmayan mütəfəkkir bir yaradıcı ziyalısının üsyankar durumunu və ovqatını böyük sevgi fonunda təqdim edir. Bu sevgi həm də şairin sanki andıdır; səmənim deyə əzizlədiyi sərv qədli, qönçə dəhanlı bu gözəl lirik “mən” üçün yalnız hava kimi, su kimi zəruri mənəvi ehtiyac mənbəyi deyil, həm də sadəcə olaraq həyatın, bu dünyanın, xalqın və Vətənin əkizidir. Yarın “səri-kuyi” – sevgilisinin ayaqları dəyən, yarın məskən saldığı küçə təkcə Füzulinin yox, elə bizim də Vətənimizdir:

*Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, Vətənim. [8, s.151]*

Füzulini ürəkdən sevən, onun qəzəllərini qəlbindəki məhrəm və munis duyğuların əsl dostu hesab edən intellektual oxucu, şeiriyət şeydası təbii olaraq bu cür düşünə və belə bir sual verə bilər: Füzuli öz yaradıcılığında məhəbbətin tərənnümünə niyə bu qədər aludədir? Onun əksər əsərlərində, dərdmənd və fəlsəfi şeirlərində də Füzuliyənə eşqin tərəvətli nəfəsi sezilməkdədir. Təbii ki, Füzuli yaradıcılığının bir sıra görkəmli tədqiqatçıları da dahi sənətkar sənətinin bu özəlliyinə və sirrinə diqqət yetirmişlər. Füzulinin sevgi lirikasının sentimental və dar intim mündəricəni inkar edən ictimai-fəlsəfi məzmunla və düşüncələrlə zənginləşdirilmiş onlarla, yüzlərlə nümunələri təkcə yarandığı orta əsrlərin konservativ ədəbi mühiti üçün deyil, XXI əsrin postmodernist ziyalı-oxucusu üçün də öz təzə-tərliyi qoruyub saxlaya bilmişdir. Akademik Məmməd Cəfər hələ ötən əsrin 40-cı illərində bizim bu gün baş sındırdığımız problemlərə həssaslıqla yanaşmış, qiymətli mülahizələrini bildirmişdi: “Füzuli nədən özünə aşılıq hüququ, aşiq adı qazandıрмаğa səy edir və bununla da iftixar edir?” [6, s.19] Həqiqətən də, Füzuli eşqi tərənnüm etməsi, sevgi duyğularının gözəl və cazibədar vəsfi ilə qürrelənir və səmimi qəlbdən nəşələnirdi. Dahi sənətkar xalq arasında, el içində və cəmiyyətin ən yüksək dairələrində məhəbbət şairi, dövrən aşiqi, sevgi dünyasının və duyğularının misilsiz nəğməkarı kimi tanınmasını və etiraf olunmasını istəyirdi. Ayrı-ayrı qəzəllərində əzabkeş şair

bunları yeri gəldikcə vurğulayırdı. Aşağıdakı misraları oxuyarkən, təcrübəsiz oxucu, həqiqətən, Füzulinin “Aşiqi – sadiq” rütbəsini almağı həyatının baş məqsədinə çevirdiyinə, Məcnunu isə əməlli-başlı qısqandığına inana bilər:

*Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,
Aşiqi – sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.* [8, s. 99]

Ustad Füzulışünas yazır: “Şair istəyir ki, hamı onu aşiq deyə çağırınsın, aşiq deyə tanısın və onda yüksək aşiqlik istedadı olduğunu təsdiq etsin. Bunun üçündür ki, Füzuli qəzəllərinin çoxunda özünü tez-tez keçmiş zamanların, qərinələrin məşhur aşiqləri ilə müqayisə edir və özünü zəmanəsinin yeni qüdrətli aşiqi adlandırır” [7, s.19]. Füzuli yalnız “özünün zəmanəsinin yeni qüdrətli aşiqi adlanmasını” yox, “mənəm indi rüsvayi-eşq” deyə, dövrünün “rüsvayi-aşiqi” kimi məşhur olmağı belə arzulayır:

*Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər: hər zaman bir aşiqin dövranıdır.* [8, s. 96]

Füzuli nə səbəbə özünün zamanın ən qüdrətli və həqiqətpərəst, ədalətpərvər sənətkarı deyil, məhz Məcnunu “rüsvayi-eşq”i olmağa və adlanmağa can atıb? Bu suala füzulışünaslardan əvvəl müəllifin özü də zaman-zaman cavab verib. Təbii ki, Füzulinin cavabları onun müxtəlif qəzəllərində əks olunub. Və həmin cavablar bizi düşündürən problemi fərqli mövqelərdən aydınlaşdırır. Məsələn, “Olur” rədifli qəzəlində müəllifin yanaşması maraqlıdır:

*Hüsnün olduqca füzun, eşq əhli artıq zar olur,
Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur.* [8, s.84]

Bu şeirində Füzuli nəinki eşqin tərifini və təbiətini məharətlə ümumiləşdirir. Eşqin dərəcəsinə də açıq göstərir. Eşqin mənbəyini bizə nişan verir: “Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur”. Şair eşqi – həyatın mənası, əsl məzmunu olaraq dəyərləndirir. Cəhənnəm qorxusu, cənnət vədləri aşiqlərin vecinə deyil. Çünki eşq ləzzəti, məşuqənin vüsali aşiqlər üçün əsl cənnətdir. Beləliklə, müəllif eşqi sadəcə olaraq vəsf etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bir neçə mühüm ictimai-fəlsəfi fikri irəli sürür və missiyanı yerinə yetirir. Eşq dərini də şair aşiqə mənəvi güc, iradə bəxş edən xüsusi bir hal kimi dəyərləndirir. Ona görə də aşiqin dərində dava etsələr, o mütləq bimar olur – ağır xəstələnir. Ən mühümü isə Aşiqlik – öz zamanında və mühitində hamıdan seçilmək və fərqlənmək deməkdir. Bu ciddi fərqə görə də çoxları, hətta özlərini ilahi və insani elmlərin bilicisi sayan zahidlər belə aşiqlərin səviyyəsinə heç vaxt yüksələ bilmirlər. Çünki məhəbbət elə bir sirli-sehrli meydandır ki, onu dadanlar **huşyar** olurlar, yəni daha ayıq və ağıllı insan statusunu qazanırlar. Füzuli özünü və qəhrəmanlarını aşiq kimi ona görə təqdim və tərənnüm edir ki, onlar dövrün və cəmiyyətin ən dərin zəkalı, qüdrətli və döyüşkən adamlarıdır. **“Huşyar”lıq** – ayıqlıq, həssaslıq və anlamaqlıq kimi qiymətli keyfiyyətləri ilə hamıdan seçilmələri Füzuli aşiqlərinin özəlliyi və əsas mənəvi-estetik xüsusiyyətidir. Elə orta əsrlərin qaranlıqlarını nurlandırmaq üçün də “Eşq sevdasına sərf eylər Füzuli ömrünü”, – deyə müəllif vurğulayır. Və onu da əlavə etməyi unutmur ki, “Bilməzəm, bu xabi-qəflətdən qaçan bidar olur?” Bu, həm də dahi səmimiyyətinin və təvazökarlığının bir ifadəsidir. Əslində, böyük şair eşq röyasından oyanmağı, məhəbbət dünyasından bir anlıq da ayrılmağı xəyalına belə gətirmir. Zira dünya və insan faciələrini, öz doğma elinin-yurdunun müsibətlərini aramsız olaraq, nəfəs dərmədən ayıq və oyaq idrak süzgəcindən keçirtmək, ağıl və qəlb tərəzində ölçməkdən ötrü müdam və müttəsil “məhəbbət meyindən” içib “xabi-qəflət”də gün keçirmək zəruri idi. Bu həqiqətləri dərinədən dərk etmək üçün bütün zamanların ölməz və köhnəlməz füzulışünaslarından birinin eynən bu məsələyə baxışını xatırlayaq: “... çünki Füzulinin zamanında şairin vətəninə əsrlərdən bəri davam edib gələn doğma

fikir mədəniyyətinə tamamilə zidd və yabançı olan dini mistika amiranə bir tövr ilə “İnsan, dünyanı sevmə, axirəti sev!” – deyib dururdu. Bu o zaman Şərqdə də, Qərbdə də belə idi. “İnsan, sevmə! Həyat əsli deyil, fərdidir”, – deyə batil etiqadlar carçısı zahidin və monaxın məşum səsi dünyanın hər tərəfində eşidilirdi” [6, s.20].

Mütəfəkkir aşiq təkcə “İnsan, dünyanı sev!” deməklə kifayətlənmirdi. Əslində bunu söyləmək hələ “hər şey həll oldu”, demək deyildi. Həm də dünyanı sevlməyə layiq bir hala gətirmək də çox mühüm bir vəzifə idi. Dünya – məhəbbət, insan isə eşq üçün uyğun və münasib olmalıdır. Füzulinin zamanı və zamandaşları isə bir çoxlarının düşündüyü qədər sevlməyə layiq dərəcəyə çatmamışdı. Lirik “mən”in etirafını özünüz dinləyin və dəyərləndirin:

*Bunca kim, kuhisifət başımə daşlar urulur,
Dideyi-bəxtim oyamnaz, nə ağır uyğuludur!* [8, s.94]

Vətənin və xalqın dünyaca dərdlərini, sevgi dolu ürəyində daşıyan və yaşadan həssas aşiq ağrı və əzablarının eli-yurdu pərişan etdiyindən xəcalət çəkirdi:

*Pərişan xəlqi-aləm ahü-əfğan etdigimdəndir,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdigimdəndir.* [8, s.95]

Farsdilli poeziyada möcüzələr yaratmış Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Sədi, Hafiz, Rumi kimi Məhəmməd Füzuli də türkdilli şeirin bədii ifadə və düşüncə imkanlarını misilsiz dərəcədə genişləndirib, lirikada çoxmənalılığın və mürəkkəb semantik dərinliklərin, fikir və obrazlar silsiləsinin yeni-yeni nümunələrini kəşf etməyə müvəffəq olub. Bənzərsiz sevgi duyğuları ilə yoğrulmuş duyğusal sətirlərin arasında gizlətdiyi ah-nalələri ilə arzumənd və səadətmənd şair dünyanın vicdanını silkələyir, insanlığa ünvanlanmış fəryadları ilə müasirlərini insan olmağa səsləyirdi:

*Degil bihudə, gər yağsa fələkdən başımə daşlar,
Binasın tişeyi-ahimlə viran etdigimdəndir.* [8, s. 95]

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, elmi müşahidə və müqayisəli təhlillərdən aydın olur ki, öz xalqını da Məcnun kimi sevən həkim və “ründi-şeyda” aşıqın qanlı göz yaşlarında el-yurd və yar həsrəti üzvi surətdə birləşmişdir. Başqa sözlə, Füzulinin həyatsevər aşıqlərinin gözlərindən axan “qanlı su” da, prof. Bəkir Çobanzadənin həssaslıqla söylədiyi kimi, həm Bağdad gözəllərinin atəşin eşqi, həm də Çin səddindən Avropaya qədər, Şərqi Türküstandan Ərəbistanacan bütün dünyaya səpələnmiş qalib və məzlum türk ellərinin ələmi, nisgili əks etmişdi. Bura Füzuli şeiriyyətindəki özünəməxsus sufyanə nüans və çalarları da əlavə etsək, mütəfəkkir aşıqın bədii aləmindəki çoxqatlılıq və çoxmənalılıq cahan söz sənətinin misilsiz və bənzərsiz hadisələrindən biri kimi dəyərləndirilməlidir: “Ey Füzuli, olubam qərqeyi-girdabi-cünun, Gör nə qəhrin çəkirəm dönə-dönə dövrənin”, – deyən dahi şair, həqiqətən də öz mühitinə və zamanının fəvqündə duran, mənəviyyəti və dünyagörüşü ilə neçə-neçə əsrlərin dərslərini məharətlə ümumiləşdirib gələcək nəsillərə ötürməyi bacaran təkərsiz bir qələm sahibi idi.

Əgər həyatda və yaradıcılıqda başqa yol tutsaydılar, bizi bugün heyrləndirən Nəvai və Füzuli olmazdı, onların əsrlərdən bəri sevən könülləri titrədən, çaşa gətirən sehrli möcüzələri doğulmazdı. Demək, aşiq olmaq, aşiq kimi yaşamaq və həmişə aşiqanə düşünmək Nəvai və Füzulinin ilahi missiyaları, həm də yerdəki etno-poetik təyinatları və taleləri olub. Eşqə – ilahi və insani eşqə pərəstiş, aşiqanə duyum və düşüncə tərzə dahi şairlərimizin şeiriyyətinin beşiyidir. Başqa sözlə, aşiqanə

təxəyyül və təfəkkür manerası elə Nəvai və Füzuli sənətinin mahiyyəti, onların son dərəcə mükəmməl və mürəkkəb bədii yaradıcılığının estetik inikas üsulları və sistemi anlamındadır.

Ədəbiyyat / References

1. Abdukodir Xayitmetov. Navoiy lirikasi. – Toshkent: “O’zbekison” nashriyoti, 2015.
2. Alisher Navoiy. “Ğaroyib üs-siğar”. Mukammal asarlar to’plami. Yigirma tomlik. Uchunchi tom. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1988.
3. Alisher Navoiy. “Badaye ül-vasat”. Mukammal asarlar to’plami. Yigirma tomlik. Beshinchi tom. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1989.
4. Alisher Navoiy. “Navodir üş-şabob”. Mukammal asarlar to’plami. Yigirma tomlik. To’rtinchi tom. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1989.
5. Alisher Navoiy. “Fəvayid ül-kibar”. Mukammal asarlar to’plami. Yigirma tomlik. Oltinchi tom. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1990.
6. Cəfərov, M. C. Füzuli düşünür. – Bakı: Elm və təhsil, 2019.
7. Əliyev, S. Füzulinin poetikası. – Bakı: Yazıçı, 1986.
8. Məhəmməd, F. Əsərləri. İki cildlik, I cild. – Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1995.
9. Yokubjon Ishokov. Navoiy poetikasi. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1983.

Печальные влюбленные Алишера Навои и Мухаммеда Физули

Яшар Гасымбейли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: yashargasimov@yahoo.com

Резюме. В статье рассматривается своеобразный стиль поэтического размышления двух великих представителей тюркоязычной поэзии Алишера Навои и Мухаммеда Физули. Алишер Навои, творчески освоивший и развивший величайшие достижения восточной поэзии, оказал живительное влияние на последовавшую за ним тюркскую и персидскую поэзию. Одним из ярких представителей искусства, творчески продолживших и развивших традиции мастера Алишера Навои в литературе тюркских народов, является великий азербайджанский поэт Мухаммед Физули. Творческие отношения этих двух гениальных художников характеризуются не только гармонией одного или нескольких поэтических образов. Суть сходства поэтических миров Навои и Физули заключается в соответствии их отношения к социальной действительности и стиля художественного отражения. Самое главное, что поэтический путь этих художников, соединивших в своих великолепных творениях любовную лирику с социально значимым стилем выражения и сумевших вместить в свои любовные газели человеческие печали и жизненные трагедии, стал основным направлением нашего национального словесного искусства на последующие почти 500 лет.

Ключевые слова: восточная лирика, лирические стили, поэтический путь Алишера Навои, лирический стиль Мухаммеда Физули, стиль художественного отражения Физули